

1772 — A KULTIKUS ÜNNEPLÉSTŐL AZ IRODALOMTÖRTÉNETI
ELEMZÉSIG

Amikor Kazinczy 1808-ban a *Tübingai pályáírás*ban történeti összefoglalót ad irodalmunk fejlődéséről, az előzményekről még gyér ismeretei vannak. A mű vitáit, Kazinczy benne bizonyítani akarta a magyar nyelv „polgári nyelvvé” emelésének szükségességét „politikai, commerciális, tudománybeli tekintetekben”, s azt is, hogy a magyar nyelv bír „a kiműveltetésnek azon mértékével, melyet e feltétel kíván”. Az igazoláshoz a múlt nem kínált számára elégséges adalékot, a századok sommás áttekintésében csak egy-egy alkotót, művet tud említeni; a 17. században pedig olyan „előmenetelt” lát, amelyet a „bekövetkezett gyászos idők elakasztottak”. Az így látott elszórt törekvések nem alkottak egymáshoz kapcsolódó, rendszerbe foglalható időegységeket, sem a távolabbi, sem a közelebbi múlt számára nem korszak. Annál inkább az, ami utána következik: az újrakezdés, az ígéretes kiteljesedés kora. Eljövételét nem a higgadt, fogalmi, tudományos értekezés hangján veszi számba, hanem a metaforák költői emelkedettségével: „Horizonunkon egy gyönyörű új Hajnal emelkedett-fel, de még nehéz ködök késleltették a szép nappalnak fényfellövését.”¹ Az új kort a természet naponként újjászülető magasztosságában jeleníti meg, kiteljesedését is a metafora logikájával látatja. Ez tudniillik „akkor jött-elő a maga teljes ragyogásában”, amikor a testőrség megalakul, s a tág műveltségi horizontot nyitó Bécsben Báróczy, Barcsay, Bessenyei „egyszerre léptek-föl.” Kazinczy a kort emeli ki, nem az évszámot; nem egyes alkotóját, hanem a testőr-triumvirátust. Törekvésekben elsősorban az európai műveltséghez, irodalomhoz emelkedést, az intézményesülést, a szervezkedés munkáját látja nagyinak; e szellemben sorolja itt is, s később az *Ortológus* és *neológus*ban² a francia, a német, a görög-római mintákhoz vagy a hagyományokhoz csatlakozó írókat, az egyes műfajokat, valamint az irodalmi élet jelenségeit. Nem nehéz észrevenni, hogy az európai horizontú „hajnal”, a szervezkedés kezdete voltaképpen az ő irányának megalapozója, felmagasztalásában, az egyes alkotók (a „fáklyavivő” Ráday, a „hős” Teleki, Dayka, Dessewffy, Kis) dicséretében a maga programját is igazolja. Így tesznek azok is, akik Kazinczytól eltérő eszmények alapján tekintenek elődeikre. A kortárs Pápay Sámuel, az új nemzedékből Kölcsey a nemzeti irodalom megalapozóit, a „hazafiúi tüzet”, a „saját tűzében olvadó” alkotókat dicsérik. E két nézetre még visszatérek, azt azonban már itt jellemző sajtáságként nyugtázhatjuk, hogy az időszakasz kezdetének számbavételéhez a múlt nagyságával nyomatékosított igazolás és öngigazolás pátosza

¹ Kazinczy Ferenc *Tübingai Pályaműve a magyar nyelvről*. 1808. RMK. 37. Bp. 1916. 153–154, 137, 154.

² *Ortológus és neológus nálunk és más nemzeteknél*. 1819. Kazinczy Ferenc *Válogatott Művei I-II*. Magyar Klasszikusok Bp. 1960. II. 198–199. Az intézményhez (testőrséghez) kapcsolt fordulat kiemelése különben közel áll a kor másik rendszerezőjéhez, Wallaszkyhoz, aki viszont 1776-ban, a Ratio Educationis, az egyetem Budára helyezésének elhatározása, több királyi akadémia alapításának évében látott határpontot. WALLASZKY Pál, *Conspectus Republicae Litterariae in Hungaria*. Buda 1808. 437 kv.

járult; a metaforikus dicsőítés pedig a természet, az élet megújulásának áhitatot keltő nagyarányúságához emelte a korszakot. Kinyilatkoztatták nagyságát; a jeltelenségbe süllyedő tenyészet helyett a folyamatos lét kezdetét látták benne; „fényfellövellést”, életet jelentő „tüzet” a sötétség után; érvélt helyett a teremtést idéző metaforákban szólnak róla az önigazolás személyes hevületével – voltaképpen készen állnak a kultusz sajátságai, s minden csak arra vár, aki valóban ünnepi dekórummal szentesíti. Hogy stílusát kölcsönvegyem: jön, jön Toldy Ferenc.

Ha valaki, akkor leginkább ő, a régi irodalom kutatója, rendszerezője tudhatta, hogy az előző évszázadok miféle folyamatba rendeződtek. Toldy azonban tudása, áttekintése vértetében is úgy látja, hogy a 18. század eleje a „hanyatlás”, Mária Terézia uralkodásának éveit pedig az „újjászületés kora” volt. Több ez, mint Kazinczy hajnal-metaforája. Toldy egy önálló létre ébredt, egy öntörvényű irodalmi fejlődés kezdetéről szól, amely kibontakozva maga teremti újjá korát: „Mindeddig az irodalom nemzeti létünk folyománya volt; annak pezsgésével pezsgett maga is, annak hanyatlásával hanyatlott el maga is, míg a tárgyalásba vett korban saját erejéből újulva meg, maga vette oltalmába a nyelvet, a nemzetiséget, s lett regenerátora a nemzeti s végre nagy részben az országos életnek.”³ Toldy egy herderiánus történetiszemlélet sémája szerint⁴ ki is fejt, hogy az újjászületést a „szépités” ifjúkora, Bessenyeieket Kazinczy és a nyelvújítás követi, hogy aztán az „egyetemes virágzás” időszaka jöjjön el 1830-tól 1849-ig, amelyben a „világirodalmi kultúra és az ősi nyelv” egységben teljesedtek ki, főként Vörösmarty költészetében.⁵ Toldy éppúgy a maga kora, a maguk törekvései számára keresi az elődöket, mint Kazinczy. A születés hangsúlyosan kiemelt metaforája, a „regeneráló”, az átformáló, a korszakos mozgalmat megalapozó fejlődés pedig az emberi teremtőerőre irányítja a figyelmét. Toldy 1864–65-ben „Bessenyei és társai” utat törő érdemeit emlegette, még zárójelbe téve az évszámot;⁶ 1867-ben már határozott időpontja van nála az újjászületésnek: 1772, amikor egy mindenkinél jelentősebb, kiválóbb férfiú, „Bessenyei György fúvá hatalmas riadóját.”⁷ A kor és Bessenyei e felfokozott nagysága Toldy számára már több, mint korszakkezdő: a korforduló a történelem menetében kiemelkedő, ünnepi jelentőséggel bír. Érezhető volt már e felfogás Toldy előtt is; ez színezte áhítatossá a megújulás nagyarányú metaforáit, kialakítva bennük egy olyan ünnepi nyelvhasználatot,⁸ amely nem a tudományra, hanem a kultikus tiszteletre jellemző. S szinte következményszerű, hogy az újjászületés jelentőségét lehangsúlyosabban kiemelő Toldy a kultikus színezetű nyelvi formákhoz megteremtí a szertartást is: az egyetemes megújulást hozó, áhítatosan tisztelt korfordulónak centenáriumi ünnepséget tervez az Akadémián.

1872. január 29-én elfogadják javaslatát, de hónapokig nem történik semmi. Október 17-én veszik elő újra az ügyet, immár sürgető sietséggel. A halogatásban összezugszorodott idő azonban mit sem von le az óhajtott fényből. Meghívják a királyt, kijelölik az ünnepi beszéd szónokát, Toldyt, megrendelik Szász Károlytól az alkalom-

³ TOLDY Ferenc, *A magyar költészet története. Az ősidőktől Kisfaludy Sándorig.* 1867. Reprint kiadás Bp. 1987. 246.

⁴ Toldy nézeteiről és a korforduló megítélésének elméleti megfontolásairól egy másik tanulmányban írtam: *Periodizáció és korszemlélet (1772 értékelésének története).* *Irodalom és felvilágosodás.* Szerkesztette SZAUDER József és TARNAI Andor. Bp. 1974. 143–175.

⁵ TOLDY Ferenc, *A magyar irodalom legújabb koráról. Irodalmi arcképek és szakaszok.* Bp. 1873. 183–184.

⁶ TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története. A legrégebbi időktől a jelen korig.* 1864–1865. Reprint kiadás Bp. 1987. 141.

⁷ TOLDY Ferenc, *A magyar költészet története.* 247.

⁸ DÁVIDHÁZI Péter, „Isten másodszületője”. *A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza.* Bp. 1989. 4–5.

hoz illő ódát, elhatározzák Bessenyei sírjának megkoszorúzását s kitűzik az időpontot. December 15-én a terv szerint valóban megtartják az ülést. A király ugyan nem jön el, de mint leiratában olvasható „királyi kegyelme és pártfogásáról biztosítja az Akadémiát”, a királynő meg szerencsekívánatait küldi.⁹ Elkészül persze a két ünneplő írás, amelyek egymással teljes összhangban magasztalják az újjászületést jelentő korfordulót. Toldy szónoklatát az előző évszázadok áttekintésével kezdi. Szerinte is voltak elszórt törekvések, kezdemények, de ez mind „elpendült”, „megszűnt”, „elnémült”, „elhallgatott”, „elmúlt”, az irodalom „véghanyatlásnak” indult, a magyar nyelv „kirekedt” az életből, „elhagyva”, „feladva” „meghódíttatá magát” az idegentől. S ekkor jelenik meg epifánikus magasztossággal a nagy teremtő. „Végre jött, s jött előkészületlenül, váratlanul, szinte egyszerre, a fordulat. Nem egy nagy esemény, nem a nemzetben keletkező valamelyes mozgalom, nem a népet szerető királyné által, kinek csak ismernie kellett Magyarország óhajtatását, hogy azt teljesítse is, haugyan ez óhajtatás létezik, ha nyilatkozik — de az nem nyilatkozott: hanem jött e g y ember által, ki nem főrendi születés, nem magas állású, nem gazdag és hatalmas, hanem fiatal, lelkes és tisztán látó a disztelen önfeledést, a lángoló a n e m z e t i míveltség emelkedéséért: ez villanyozta fel az öntudatlan nemzedéket: B e s s e n y e i G y ö r g y.”¹⁰ Bessenyei teremtő, „fáklyavivője nemzetének”, küldetése transzcendens magasságba emeli: „proféta”, „vágyai, reményei megterhesítették a levegőt”; az ő munkássága nyomán léphettek fel az utódok, Kazinczy, a két Kisfaludy, Kölcsey és a „költőkirály Vörösmarty”; az ő munkássága alapozta meg Széchenyi működését és az Akadémiát. Toldy a személyes nagyságra, a tevékenységre, a példára teszi a hangsúlyt, de ními fenntartással. Ünnepi, profétikus megdicsőítése mellett sem magasztalja Bessenyei műveit; őt, mint mondta, nem „nagy és mély gondolkodót festő munkáinak sokasága teszük naggyá”, hanem „az európai állásponthoz mért conceptio, az eszközök világos meghatározása s azon horderő, mellyel az irodalom e nemzetre leszen.”¹¹

Száz Károly ódája (címe: *A magyar irodalom újjászületésének százados évfordulóján*, 24 versszak, formája az ünnepélyes stanza) szinte költői parafrázisa Toldy beszédének. Előbb Kölcseyre elékeztető sorokban idézi ő is az előző korok pusztulását, a hanyatlást („Oh hol a kor...” stb.), majd nála is megjelenik a hős: „Nem úgy — kiált az ifjú, láng hevében”, s persze ekkora kiáltás felveri a halotti csendet. „Övé az érdem” írja aztán Toldyt követve a fenntartásban is: „Nem a mit írt, hanem a mint hatott”; ennek nyomán sorolja hosszan a nyomába lépő utódokat, a megélnékülő irodalmi életet, az Akadémiát. Szász Károly költői seregszemléje népesebb, teljesebb, ními Toldyénál nála nem hiányzik Berzsenyi, s nem a sor végéről Eötvös, Petőfi, Arany. A szép sereglet, a sok és nagy eredmény mind Bessenyei munkásságát dicséri a teremtőnek kijáró áhítattal: „Áldjuk, ki első a rögöt töré fel!” — írja Szász Károly; „Áldás és háládó emlékezet lengje körül a nagy és bölcs hazafi nevét!” — mondotta Toldy. A teremtői dicsőség vallásos hevületű tiszteletet kívánt, az ünnep immár kultikus ünnep, s Toldy ennek ornátusában lép fel, illetve érzi méltatlanságát: „Ó bár képes legyek e napon méltóan áldozhatni nemzeti Minervánk oltárán! De én, érezve hanyatló életem gyarló erejét, aggódva látom magamat társaim által az oltárhoz áldornak állítva, mely helyet annyian, a férfikor delén állók, szerencsésben tölthetnek vala be!”¹² Csodának tartott fordulat, újjászületés az ünnepélyes nyelvi metaforákban; epifánikus megjelenés; transzcendens magasságba emelkedő küldetés; oltár, áldás, áldozó pap áhítatos megközelítés — a kultusz megformálódott. A kultikus ünneplés szentesíti, élteti aztán

⁹ MTA Értesítője. 1872. 275.

¹⁰ TOLDY Ferenc, *A magyar irodalom legújabb koráról*. 176.

¹¹ TOLDY Ferenc, u. o. 178–179.

¹² TOLDY Ferenc, u. o. 170.

évtizedekig sémáit — a sémák bizonytalanságaival együtt.

A kultikus tisztelet természetéből ugyanis egyenesen következtek bizonytalanságai. Kinyilatkoztatták, ünnepelték jelentőségét; keresték, dicsérték benne a maguk visszavetített programjait: a munkák helyett a „conceptiót”, a hatást emelték ki — így mintegy fölmentést szereztek ahhoz, hogy ne is vizsgálják tüzetesen az újjászületés korabeli adottságait, tartalmait, problémáit. A továbbelő kultikus tisztelet sémái aztán képlékenyen fogadnak, fogadhatnak magukba változatos eszméket, programokat. Voltaképpen már Toldy előtt is különféle felfogásokat látni. Kazinczy az európai műveltség meghonosításának kezdetét dicsérte; Pápay és Kölcsey a nemzeti irodalom alapjainak megteremtésére tette a hangsúlyt; Toldy pedig továbbgondolva Kazinczyt az európai koncepció meghonosítását a magyar nyelv, az irodalom, sőt, a nemzeti mozgalmak kiteljesedésében ünnepelte. Az újjászületés, mint minden születés drámai aktus, az alakatlan nemlét felváltása az élet formálódó rendjével; a kultusz megalapozói, Kazinczy és Toldy legalábbis az elszórt törekvések új meg új halálát, a csendet, a hanyatlást állította drámai előzményként a megújulás elé. Ez az ellentételezés aztán szintén különféle tartalmakkal él tovább a kultusból öröklött metafora-rendszerekben. Kazinczy és Toldy szerint az újjászületés korában az átvett, utánzott minták még megtermékenyítő erővel épültek be az új folyamatokba; mások azonban a nemzeti újjászületést hangsúlyozva már éles ellentéteket látnak. Kölcsey Bessenyei külhontól átvett ideáljaival szembeállítja a „nemzeti vonásokat”, az ő eszményképe az „idegen szikrát keblében nemzeti lánggá” gerjesztő Zrínyi, a 18. században ezért leginkább a „saját tüzeben olvadó” Ányos jelentőségéről ír.¹³ A magyar kultúra kibontakozását vizsgáló Pápay is a magyar és az idegen művelődés ellentéteit látja. Ő ugyan nagy elismeréssel szól Bessenyei fellépéséről, „ébredést” emleget; az igazi fordulat azonban szerinte II. József korában jött el. Ekkor a gondolatok szabadabb áramlása hozott megújulást, a németesítés viszont „borzadást” keltett, s megteremtette a nemzeti visszahatást.¹⁴ A kultusz utóéletében aztán a nemzeti ébredés gondolata jegyében egyre jobban kiélezik az ellentétet az európai és a magyar, a régi és az új irány között.

Arany János a távolabbi múltban szintén részeredményeket, elszórt kezdeményeket vesz számba; 1711–1772 között pedig a „hanyatlás időszakát” regisztrálja, amelyben a hazai nyelvet „elfeledték”, az irodalom „mindjobban hanyatlott”, a próza „elsilányult”, „a verselők elnémultak”. A „legújabb kor” nála is 1772-vel indul, elnevezése: „az irodalom újraéledése”, ez az „örvendetes mozgalom”, a „virágzás” időszaka.¹⁵ Arany az „újraéledésben” szintén a maga korának előzményeit keresi; a Bessenyeiék korára jellemző idegen minták követésében ő szükséges, de korántsem üdvös törekvést lát. Több tanulmányban fejtegeti, hogy a nemzeti irány az utánzásokból erőt merítve vagy éppen az utánzások ellenében bontakoztatta ki a maga üdvösebb törekvéseit Dugonics, Horváth Ádám, Gvadányi kiemelt jelentőségű munkásságában. Gyulai szintén a nemzeti irodalmi program jegyében fogalmazza meg a korszak ellentétpárjait. A „hanyatlás korát” követi nála is Bessenyeiék működése, a megújulás, az újjászületés kora. Ez azonban nála is az idegen műveltség kényszerű átvételét jelentette; hatásukra következett a visszahatás, a nem-magyarra a magyar irány, főként II. József korától kezdve.¹⁶ A kultikus tisztelettel megerősített korfordulóban a

¹³ KÖLCSEY Ferenc, *Nemzeti hagyományok. Kölcsey Ferenc Összes Művei I–III*. Bp. 1960. I. 521–522.

¹⁴ PÁPAY Sámuel, *A magyar irodalom története I–II*. Veszprém 1808. 400.

¹⁵ ARANY János, *A magyar irodalom története rövid kivonatban. Arany János Összes Művei X*. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: KERESZTURY Mária. Bp. 1962. 494–496.

¹⁶ GYULAI Pál, *Arany János. Emlékezésedek I–II*. Bp. 1914. I. 235; *A Bessenyei ünnepélyen*. II. 375.

hanyatlás-újjászületés ellentétpárjai mellett egyre erőteljesebb az idegen-nemzeti, a hatás-visszahatás kettőssége.

Beöthynél 1772 szintén kfordul. A Bessenyei munkásságával beáramló idegen szellem fejtegetése szerint ébresztője ugyan a nemzeti fejlődésnek, de az új irány gyökeres ellentétben áll a magyar karakterrel, a nemzeti szellemű irodalmi fejlődés eszméjével. Bessenyei érdeme, hogy megpróbálta kibékíteni a hazai és a külhoni eszmények ellentéteit; a kiegyenlítést kereste a kor többi alkotója is, akik a klasszicizmus harmóniát teremtő szellemével akarták a magyar irodalomhoz kapcsolni az idegen elemeket.¹⁷ A hatásokat elméleti alapoottsággal vizsgáló Riedl világnézeti megújulást, a felvilágosodás átalakító szerepét látja a korban, s ez nála újabb ellentétek alapja lesz. Az „erőszakos racionalista szellem”, a „világboldogító humanitárius zsarnokság” ugyanis szerinte végletes ellentétben áll a magyar karakterrel, a magyar gondolkozással, Bessenyei és követői csak próbálták, de nem tudták meghonosítani. Szükségképpen következett utánuk a nemzeti visszahatás áramlata a reformkorban.¹⁸ Riedl nézete már tulajdonképpen a kultusz ellenében munkál, ám 1772-t árnyékaival együtt is, még mindig kiemelt jelentőségű kfordulónak tartja, mint az elismertebb irány megindítóját. Hasonló fejlődésrajz szerint, de más értékrenddel, a kultuszhoz közel álló elismeréssel ítéli meg 1772-t Bodnár Zsigmond. Az ő fejlődésemélete szerint a történelem mozgatója az eszme-erő, s benne az akció és a reakció korszakai váltakoznak. Bodnár szerint az 1772-vel kezdődő kor az akció nagyszerű időszaka; a felvilágosodás nála a javítás, a tökéletesítés hajtóereje. Ezt váltotta fel 1815-től a reakció, a nemzeti visszahatás, amely a kifejtetlen gondolatsorban nem degradáció ugyan, de ellentétes az előző, nagyra tartott korrall.¹⁹ Kemény viszont egyenesen negatív kultusszal emeli ki Bessenyeiék működését. Ez nála a „neologizmus” kora; Bessenyeiék a francia felvilágosodás „csábító bölcsességét” terjesztették, s ezzel ők indították el a szabadságharc tragédiájához vezető túlzó reformokat. Az ellentét nála a 17. századi emlékirók üdvös hagyománya, ők azok, akik a „naiv felfogás”, a „jámbor egyszerűség” hasznos, követendő életideálját hirdették.²⁰

A nemzeti gondolat előtérbe kerülése szép lassan megváltoztatta a kultusz értékviszonyait, tartalmát — miközben megmaradtak a kultusz sémái. Megmaradt az újjászületés gondolata, ennek ellentétpárjai, csak éppen különféle jelentéssel, különféle hangsúlyokkal: 1772 a hanyatlás után indított európaihoz emelkedő magyar újjászületést, amelyben az idegen elem, az utánzás volt szükségszerű, volt hasznos, volt ellentétes fejlődés megindítója s volt káros. Ehhez kapcsolódva elbizonytalanodott az időpont is: a kultusz utófényeiben még fel-felcsillan 1772 nagysága, de a felfogásukhoz illesztett kfordulót hol II. József évtizede, hol a reformkor felé tolják el. A hatás-visszahatás ellentétpárja már voltaképpen a folyamatra irányítja a figyelmet, hiszen itt nem az újjászületés drámai aktusa a jelentős, hanem az, amit megindított, ami a kezdetek után az ellentétekkel együtt kialakulhatott. A kultusz trónfosztása a láthatáron; ez azonban még nem következik el. Elmosódott, képlékeny tartalma még nem takarja el tárgyának jelentőségét, kultikus dicsőségét; a már észlelt irányváltásokkal, ellentétekkel együtt él még tovább egy jelentős összefoglalásban Horváth Jánosnál.

Horváth János fejlődéstörténeti tanulmányában ugyan azt fejtegeti, hogy 1772-nél nincs „merev törés”, sőt, felveti, hogy Anonymus megjelenésének éve, 1746 is lehetne

¹⁷ BEÖTHY Zsolt, *A magyar irodalom története I-II.* Bp. 1899. I. 535 kv.; *A magyar irodalom kistükré.* Bp. 1900.² 82 kv.

¹⁸ RIEDL Frigyes, *A magyar irodalom fő irányjai.* Bp. 1896. 129–130.

¹⁹ BODNÁR Zsigmond, *A magyar irodalom története I-II.* Bp. 1891. 412–415.

²⁰ KEMÉNY Zsigmond, *Élet és irodalom.* 1853. *Történelmi és irodalmi tanulmányok I-II;* Bp. 1906. I. 341.

határpont; az 1772-es évszámot, Bessenyeiek fellépését mégis döntő fordulatként elemzi.²¹ Magyarázata irodalomfelfogásában rejlik. Nézeteiben középponti szerepe van az író és olvasót összekapcsoló „közös lelki formának”, amely az egyes korok összműveltségében nyilatkozott meg. Úgy látja, hogy a magyar irodalom ezen elvi egységbe tartozásának iránya az évszázadok alatt csak kereste a kibontakozást, de a nemzeti eszme a lelki közösségben nem tudott belső egységet teremteni. „Ennek az egységnek kellett belsővé, lelkivé mélyülnie az irodalomban, hogy a szellem azonossága járhassa át, s vegetatív továbbfejlődés helyett tudatos, akart, türelmetlen gyorsasággal törjön a maga igazi nagy célja, végcélja felé. Ez a programadó, fejlődést gyorsító célkitűzés a Bessenyei műve, s vele kezdődik a tulajdonképpeni nemzeti irodalom története.” Bessenyei munkássága s a nyomában meginduló fejlődés szerinte az új világnézetben, a felvilágosodásban gyökerezik; ez, mint írja, „alkalmas volt a megindult törekvések tudatosítására és szervező összefogására.” A felvilágosodás és a nemzeti irány egysége teremtdődik meg ebben a lelki egységben, amely így valóban kiteljesedés. Megfogalmazásában ismét a természeti megújulás metaforájában emelkedik kultikus magaslatra. Horváth János e nagyságot főként az előzményekkel szembeesítő ellentét megjelenítésében bontja ki. Leírja, hogy az új, a felvilágosodott eszme „szakítást eredményezett a régivel: tudatos szembefordulást a múlttal”,²² de azt is érzékelteti, hogy az irodalomban lassú, folyamatos fejlődés, „irodalmi humuszképződés” előzte meg a tavaszt a 18. század elején: „Nem sarjaszt most e talaj; ellepte a tavalyi lomb”, de érleli az új életet, erőt gyűjt „kisarjadása idejére az erjedőben”, „a humusz tavaszodik”.²³ A metafora-sor így az elkövetkező új korszakot a lassú érlelődés után is megújulásként jeleníti meg a természeti feltámadáshoz emelt magasztosságban; tartalma a felvilágosodás és a nemzeti gondolat egységében belsővé mélyülő irodalmiság, évszázadok törekvéseinek megformálódása — kultuszhoz méltó nagyság.

S minthogy az újjászületéshez az érlelődés időszaka is hozzátartozik, Horváth Jánosnál a hanyatlás–virágzás, a pusztulás–újjászületés ellentétpárját az erjedés–megszületés váltja fel. Az ellentétek azonban nem tűnnek el a fejlődésben, ő a korszak egészében lát „paradoxonokat”. Annál is inkább, mert a teremtett, teremtdődő egység nála szintén az idegen és a nemzeti ellentétpárjára épül: Bessenyeiek „idegen szellem” betelepítésével indították meg a hazai fejlődést; Kazinczy azt akarta, hogy „patriotizmusból legyenek idegen szépségeink, ne írjunk originálokat; kultúrát teremtsünk, de csak keveseknek.” A „paradoxonoknak” azonban szerinte célja, rendeltetése van, előkészítik az ő irodalmi felfogása középpontjában álló 19. századi magyar klasszicizmus „valódi syncretizmusát”, s ez a „végső kitisztulása az irodalmi ízlés immár hét évtizedes forrongásának.”²⁴ Horváth János a megújulás tavasz-metaforája logikáját következetesen alkalmazza: az 1772-vel induló kor a kezdet minden nagyszerűségével együtt végül nála is csak megindítója, előkészítője a későbbi virágzásnak. Így miközben a metafora és jelentése továbbélteti a korforduló kultikus dicsőségét, jelentőségében le is fokozza azt, hiszen nagyságát végül előkészítő szerepében látja, miként elődei közül sokan. A kultusz, mint láttuk, nem ösztönözte a vizsgálódást; a kor lefokozott jelentősége még kevésbé; mindenesetre sem Horváth János, sem a tekintélyét tisztelő irodalomtörténészek még sokáig nem éreznek indítást arra, hogy megkezdjék a

²¹ HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete*. Közli: KOROMPAY János. ItK, 1969. 360.

²² HORVÁTH János, *A XIX. század fejlődéstörténeti előzményei*. 1933–1934. *Irodalmi tanulmányok*. Bp. 1956. 99, 104, 107.

²³ HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete*. 357.

²⁴ HORVÁTH János, *A nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlése*. 1928–1930. *Irodalmi tanulmányok*. 278–279.

tervszerű, a kor saját törvényeit, irányait megismertető kutatást. Különben is sok még a bizonytalanság.

A korforduló kultusz tiszteletében a változó tartalom, a változó értékelés, a változó ellentétpárok mellett változóak kiemelt szereplői, hősei is. A modern műveltség szervezett, új korszakát ünneplő Kazinczy három testőrírót, Báróczyt, Barcsayt, Bessenyeit dicséri; a nemzeti, az eredeti irodalom kezdetét nyomozó Kölcsey Anyost; Pápay Sámuel a nemzeti fejlődést megindító Bessenyeit emelte ki, benne „lobogott a hazafiúi tűz”, s nála is szerepel a munkássága kezdetét jelölő évszám, 1772. Bessenyei kultuszát azonban Toldy alapozta meg; ő mint láttuk, teremtői dicsőségének szentelt kultikus ünnepet, s emelkedett, vallásos áhítatú szónoklatot. A vele egy szellemben ünneplő Szász Károlynak szintén Bessenyei a hőse, de ő a „Nem a mit írt, hanem a mint hatott” gondolathoz formálta metaforáját: Bessenyei nála ébresztő, aki „ki mer-te / Röpíteni a fölkelő szózatot”, a tavaszi virulás evilági teremtője, azaz magvető: „A magvat, első, ő hintette szerte, / A melyből újra felvirulhatott / Az elriasztott Múzsák régi kertje.” Aranyánál az „újraéledés” korának szintén Bessenyei a főszereplője, ő a példa, a kezdeményező, „irányadó és útmutató; példája, buzdításai gyújták lángra” társait, követőit.²⁵ Bessenyei nagysága, új kort teremtő, kiemelkedő szerepe megmarad azoknál is, akik a nemzeti visszahatást kiváltó törekvések kezdetét látták működésében: Gyulai Pál, Beöthy, Riedl, Bodnár Zsigmond is az ő fellépéséhez kapcsolják a fordulatot. A kultusz éltette szerep ez náluk, miközben a szereplés tartalmát, értékét nagyonis problematikusnak látták. S megkezdődött Bessenyei lefokozása is. Riedl korfordulót teremtő nagysága mellett elsősorban utánzóknak tartja; Beöthy az 1772-vel meginduló fejlődésben egyre jobban dicséri a „magyaros” irányt és íróit. 1896-ban *A magyar irodalom kistükrében* a korszak kultikus magasságába emelt példamutató nagyságának Bessenyei helyett olyan irodalmi hőst választ, aki a glorifikált nemzeti szellemet jeleníti meg. Ez Gvadányi nótáriusa, ő lép azaz üget teljes dicsőséggel a magyar Pantheonba: „Ez a Zajtay István, amint a Tisza-parti síkon üget; szívében az ősi erő tudata, bizalma és büszkesége; haragjával egyenest, habozás és hátrálás nélkül neki az ezernyi nemzettagadó korcsnak és ellenségnek: — igazi, és szerint való unokája a Volga-menti lovasnak.”²⁶

Azok a szerzők, akik az újjászületés, a fordulat középponti eszméjét megtartva végiggondolták a maguk koncepcióját más szereplőket kerestek. Kemény a felvilágosodás káros, felforgató eszméit meghonosító Bessenyei helyett a lehetséges téren küzdő, a „belső” megújulást teremtő mozgalmakat, a nyelvújítást és Kazinczyt dicséri, aki a megvalósítható társadalmi reformok vezetője volt, előde az ő politikus-ideáljának: „Széchenyi előde Kazinczy volt.”²⁷ Horváth János a felvilágosodás és a nemzeti irány egységének, elmélyülésének útját nyomozva kimondja ugyan, hogy Bessenyei „programadó, fejlődést gyorsító célkitűzés megteremtője”, s hogy „vele kezdődik a tulajdonképpeni nemzeti irodalom története”; az igazi nagyság azonban a törekvések „paradoxonjait” feloldó Kármán: „Fordítások üzése helyett eredetiség és öngondolkodás: közönséggel is számotvető irodalomkoncepció; a „magunk világát” tükrözőtető s ennél fogva nemzeti író, tehát az irodalom nemzeti jellegének a nyelvnel mélyebb jegyekben; mondhatni az inspiráció nemzeti eredetiségben keresése; az íly értelmű nemzeti irodalom művelésének szinte templomi áhítattá magasztosítása; s ehhez kapcsolva a nemzeti író fennkölt önérzete: mindez együttvéve a Bessenyei és Kazinczy túlhaladó megfogalmazása a nemzeti irodalom jegyeinek és követelményeinek.”²⁸ A

²⁵ ARANY János, *A magyar irodalom története...* 495.

²⁶ BEÖTHY Zsolt, *A magyar irodalom kistükrébe.* 93.

²⁷ KEMÉNY Zsigmond, *Széchenyi István. Vörösmarty emlékezete. Sorsok és vonzások.* 1970. 248, 348–349.

²⁸ HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténeti előzményei.* 99, 141.

„fennköltség”, a „templomi áhítat” kultikus magassága a kezdetek teremtője fölé emeli személyiségét: Bessenyeinek még osztályrésze az újjászületés tétovasága, Kármánnak az üdvözítő irány tudatos és öntudatos dicsősége jut; amaz a törekvő, emez a kiteljesítő glóriájával lép a kultusz fénykörébe.

A korforduló kultuszában végülis mindenki a jelentőséget, a hatást magasztalta, a summázó értékelés mellett nem tűnt szükségesnek és fontosnak az alkotók egyedi világának feltárása, az egyes művek vizsgálata, mérlegelő értékelése. A többféleséget inkább irányokban veszik számba, nem írók, hanem „iskolák” működését regisztrálják a korban; elemzés helyett kanonizálnak. Ezt készíti elő az elődeit kereső Kazinczy a francia ízlés, a német irodalom, a görög-római minták és a „régibb színhez” csatlakozók műveltségi irányának felsorolásánál, s hasonlóan csoportosít Kölcsey is. Toldy, Arany, Gyulai, Beöthy már nem irányokat, hanem „iskolákat” térképeztek fel, változás legfőbb elnevezésükben vagy számuk bővítésében tapasztalható. Toldynál a Kazinczytól átvettek mellett van „új iskola”, „debreceni kör”, „önállók”, „népiesek”; Aranynál, miként Toldynál van franciás, németes és deákos iskola, a népieseket később „népszerűeknek” nevezi; Beöthynél található „egyeztető” iskola és „nemzeti ingadozók”. René Wellek a 18. századi poétikai gondolkodással kapcsolatban írja, hogy a műfajok belső adottságait nem látva főként rendszereznek, osztályoznak.²⁹ Valami hasonló történik itt is. Az írók munkásságáról csupán hézagos ismereteik vannak; működésüket csoportokba vonva próbálják jellemezni, s ehhez elegendő a műveltségi kör kijelölése. A summázó felsorolás aztán szintén lehatárolja az érdeklődést, kanonizálja az „iskolákat” és semmi nem ösztönöz a művek, az egyedi alkotói utak részletes, alapos megvilágítására.

A korforduló-kultusz jelentésének, változatainak, természetének vizsgálata nyomán elmondható, hogy az voltaképpen gátolta, vagy legalábbis szűk keretekbe szorította az ünnepelt időszakasz megismertetését. Nemcsak az elemzések, értékelések maradtak el – hiszen, mondhatnánk, a 19. században, különösen az ítélekezéstől tartózkodó, szkeptikus pozitívizmus korában ez érthető volt. Úgy látszik azonban, hogy az újjászületés jelentőségének dicsőítése gátja a tüzetes megismerésnek is: a kutatás, a szövegek, életrajzok, a kulturális élet történetének feltárása szintén igen lassan halad. Idézhetünk ugyan a pályatársak kiadói tevékenységéből példákat: Révai, Batsányi, Kazinczy megjelentette Bessenyei, Ányos, Dayka munkáit,³⁰ utánuk azonban csak elszórt kiadványok látnak napvilágot. Főként a kultikus tisztelettel övezett Bessenyei művei hevernek kéziratban (egy részük mindmáig) – voltaképpen a kultusz következményeként, hiszen „nem művei sokaságát” magasztalták, hanem „a mint hatott”. Aztán, mivel az újjászületés jelentésében benne foglaltattott, hogy ez csak kezdete a későbbi fejlődésnek, a művek innen nézve szerény törekvések voltak csupán, eltakarták őket a virágzásban kiteljesítő nagy munkák, alkotói pályák, irányok. Egy-egy jelentős gyűjtemény megjelenik ugyan a 19. században, így például Toldy gondozásában Batsányi, Virág munkái³¹; Abafi Lajos Dayka verseit, Váczy János Kazinczy levelezését rendező sajtó alá;³² Bessenyei művei, s a korszak jelentős alkotásainak gyűjteményes, szervezett kiadása csak az 1920-as években indul meg. A Heinrich Gusztáv szerkesztésében napvilágot látó sorozatban, a Régi Magyar Könyvtárban hagyja el a sajtót Bessenyei néhány munkája, Ányos, Földi, Szentjóni Szabó és mások művei; jellegzetes, még az

²⁹ René WELLEK, *Geschichte der Literaturkritik 1750–1830*. Berlin 1959. 33–34.

³⁰ Révai Miklós némileg átdolgozva kiadta Bessenyei, *Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék* c. röpiratát Bécs 1790.; Batsányi kiadása: *Ányos Pál Munkái*. Bécs 1798.; Kazinczy: *Ujhelyi Dayka Gábor Versei*. Pest 1813.

³¹ Toldy kiadásai: *Batsányi János Költeményei válogatott prózai írásával egyetemben*. Pest 1865.; *Virág Benedek Magyar Századai; Poétai munkái I–V*. Pest 1862–1863.

³² *Dayka Gábor Költeményei*. Bp. 1880.; *Kazinczy Ferenc Levelezése I–XXI*. Bp. 1890–1911.

„iskolák” szellemében összeállított kiadvány Császár Eleméré: a *Deákos költők* (válogatás Baróti Szabó, Rájnisi, Révai verseiből);³³ majd az 1930-as években az Irodalmi Ritkaságok sorozatban adnak ki fontos műveket. Kiragadott példák után a végre meginduló Bessenyei művek kiadását emeljük ki, amely Vajthó László áldozatos szervező, szerkesztő munkásságát dicséri.

A kultusz béklyóiból szabaduló törekvések már ezek: a diszciplinává váló irodalomtörténet lelkiismerete, a megismerés, megismertetés teljességre törekvése áll a kiadások mögött, de egyelőre nem kapcsolódnak hozzájuk sem alapos elemzések, sem a korszak pontos, részletes ismeretére támaszkodó új értékelések. Továbbra is nagy hiány a már Riedl óta kiemelt felvilágosodás áramlatának tárgyilagos, eszmetörténeti taglalása. Az európai felvilágosodás kutatása az 1930-as években, a politikai katasztrófa árnyékában bontakozik ki: különös jelentőséget kaptak ekkor a ráció, az ész világának kiútjai és csapdái.³⁴ Nálunk azonban sem a kor kihívása, sem a jelentős európai kutatások nem hoznak fellendülést. Ez sajátos módon ismét egy kultuszhoz meglehetősen közel eső értékelés következményeként jön el. Waldapfel József, aki már 1945 előtt írt máig alapvető tanulmányokat a korszakról, az 50-es években egyetemi előadásában, majd az 1954-ben először megjelenő monográfiájában Riedl, Horváth János után megalapozottan állította a korszak középpontjába a felvilágosodást. Benne a múlt sötéttségét diadalmasan legyőző új eszmét, a forradalmat előkészítő áramlatot dicsért kultikus hevülettel: „A felvilágosodás egyetemes jelentése szerint a polgári forradalom ideológiai előkészítése, küzdelem az eszmék vonalán a feudális abszolutizmus, a feudalizmust konzerváló világnézet és egyház, az elmék sötéttsége ellen.”³⁵ Ennek alapján tartotta korfordulónak 1772-t, s így vizsgálta az 1795-ig tartó időszakasz törekvéseit és Bessenyei munkásságát.

Azt kell mondanunk, hogy a könyv eredményei mellett épp ez a kultuszhoz közel eső elfogultság, egyoldalúság keltette fel a további vizsgálódások igényét. A továbbvitel, a korrigálás, a kiegészítés szándéka már a könyv fogadtatásában körvonalázódott; s lassan megérték a szakma külső, belső feltételei ahhoz, hogy hasznosíthassuk az európai kutatások eredményeit. A tudománytörténetileg hiteles kutatások intézményesülése Szauder József nevéhez fűződik: irányítása alatt 1968-ban megalakult az MTA Irodalomtudományi Intézetében a 18. századi kutatócsoport, megalapozva a hazai felvilágosodás-kutatás bekapcsolódását a nemzetközi társaságokba, kiadványokba. Szauder József alapvető eszmetörténeti tanulmányai, s a mellette meginduló munkálatok már nem az előző vagy az utókor felől vizsgálták, vizsgálják a korszakot, hanem végre a maga sajátossága szerint, komplex összetettségében. Ettől kezdve eszmetörténeti, irodalomtörténeti, műfaji tanulmányok, elemzések látnak napvilágot; ám mivel ez már nem a kultusz, hanem a tudománytörténet keretébe tartozik, eltekinthetünk felsorolásuktól. A kultusz azonban ad még kihívást a kutatás számára. Ez az újjászületés megdicsőítése mellett különösen degradált előzmények értékelésével kapcsolatos. Horváth János fejlődéstörténeti nézeteiben — a kultusz jellemző vonásainak megtartása mellett — szerepelt először az előzmények fontossága; ráirányította továbbá a figyelmet Eduard Winter a 60-as évek végén sokat vitatott Frühaufklärung-elmélete. Nem feladatunk e nézetek értékelése; az azonban a kultusz történetéhez még hozzátartozik, hogy ezek nyomán 1968-ban az irodalomtörténeti kézikönyv periodizációs vitáján már többen megkérdőjelezték, sőt, cáfolják 1772 jelentőségét, s előbbre

³³ BESSENYEI György, *A bihari remete*. 1894.; *Ágis tragédiája*. 1899.; *Lais vagy az erkölcsi macskás*. 1899.; *Az embernek próbája*. 1912.; *Ányos Pál Versei*. 1907.; *Földi János Költeményei*. 1910.; *Szentjóni Szabó László Költeményei*. 1911.; *Deákos költők*. 1914.

³⁴ SZAUDER József, *A XVIII. századi magyar irodalom és a felvilágosodás kutatásának feladatai*. ItK, 1969. 2–3. sz. 131–135.

³⁵ WALDAPFEL József, *A magyar irodalom a felvilágosodás korában*. Bp. 1954. 11.

helyezik a periodus kezdetét.³⁶ 1772 jelentősége azonban nem tűnt el: érvényes még a kézikönyv periodizációjában; megjelennek problémái könyvek, tanulmányok érvelő vitáiban. Felsorolásuk helyett inkább megidézzük 1772 kétszázadik évfordulójának ünneplését, amely mögött immár nem a kultikus szertartások áhítatos tisztelete áll; hagyománya azonban még él annyira, hogy szükségesnek látják az ünneplést.

1972-ben a Magyar Irodalomtörténeti Társaság vándorgyűlést rendezett Sümegen. Már a hely is jelzi, hogy az 1772-es korforduló itt csak amolyan kapcsolt áru vagy legalábbis mellérendelt szerepe van a hely neves költője, az 1772-ben született Kisfaludy Sándor társaságában. A kultikus aktusok mindenesetre neki szólnak: tisztelgő látogatás lakóházában, emléktábla-avatás, a költő és felesége sírjának megkoszorúzása — igaz, nem annyira a művek, az alkotó megdicsőítése, mint inkább az irodalomtörténeti és a lokálpatrióta tisztos tisztelgés jegyében. A program tudományos része már a felvilágosodásról szól, de sajátos módon nem a kezdetekről. A három nagy előadás, a szervezett és a spontán vita a későfelvilágosodásról érkezett: Benda Kálmán a századforduló gazdasági, társadalmi és politikai helyzetét rajzolta meg (*Gazdaság, társadalom és politika a későfelvilágosodás korában*); Szauder József a kor eszmetörténeti és általános problémáit fejtegette (*A magyar későfelvilágosodás kora*); Csetri Lajos a nyelvfilozófiai nézetekről érkezett (*A magyar nyelvújítás kora irodalomszemléletének nyelvfilozófiai alapjairól*). Mondhatnánk a 200 éve született Kisfaludy Sándor működése idejéhez igazítva a vizsgálatát — de lényegében másról van már szó. Alapvetően arról hogy míg a százéves évfordulón öskereső igénnyel kultuszt teremtettek egy fordulat körül, a kétszázéves megemlékezésen már egy működő irányzat, a változás, a fejlődés tudományos problémái kerülnek előtérbe. Az előadások történeti, eszmetörténeti vizsgálata mellett a korreferátumokban a korszak kultúr-szervezeti formái, verstani eszmélkedés, a költői nyelv formálódásának problémái, zenei, képzőművészeti, nyelvfejlesztési törekvések rajzolódtak ki az interdiszciplináris kutatás feltáró, rendszerező, elemző és értékelő módszereivel (Julow Viktor, Fenyő István, Vörös Károly, Kókay György, Orosz László, Szuromi Lajos, Szegedy-Maszák Mihály, Zádor Anna, Sárosi Bálint, Lőkös István, Martinkó András, Mészáros Istvánné, Ruzsiczky Éva, Szathmári István előadásában). E második centenárium a kultusz történetében lezáró értelmű. Hajnal, újjászületés helyett immár az alkonyba fordult fejlődés sajátságai, problémái merültek fel; a jelentőség-kinyilatkoztatást felváltotta az elemzés, a hiteles, a részletes összkép kialakításának igénye; teremtő hősök után erőfeszítésekkel munkálkodó literátorokat idéztek; az igazolás és öngigazolás egyoldalúságai helyébe az elfogulatlan, tárgyilagos ítélkezés szándéka lépett. Azaz a felvilágosodás kora, kezdete és alkotói a kultikus magaslatokból leszálltak az evilági, az emberért való kultúra világába.

³⁶ A vita megjelent: It, 1969. 1. sz. 40–60. és 2. sz. 347–376.